

Ғ.Н. Байдылда *¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

E-mail: baidyldag@gmail.com

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ САНА: Т.ОМАРБЕКОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҮНДЕСТІК

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстан Республикасы тәуелсіздік тізгінін өз қолына алғаннан кейін гуманитарлық ғылымдарға тың тұрпаттағы міндеттер артылды. Соның ішінде партиялық-таптық, коммунистік идеялардың салтанатынан азат болған тарихтың ғылыми салмағын нығайтуда дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамының төл негізі мен ұлттық бірігейлігін қалыптастыру, өркениеттік көзқараспен жазу алдыңғы жолға қойылды. Осы тұста ХХ ғ. 80-жылдарынан бастап ұлттық прагматизм бағытында сүбелі зерттеу жолын бастаған тарихшы Талас Омарбеков отандық тарихтың объективті реконструкциясын құру тенденциясын бастады. Посткеңестік сипатта тарихты ұлттық мүдде тұрғысынан бағалауға күш салды. Зерттеудің мақсаты аталмыш тарихшының мысалында ұлттық сананың тарихи сабақтастағы рөлі мен төл танымды зерделеуге бағытталады.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі талғамы биік, тарлан тарихшы Талас Омарбековтің отандық тарихтағы тарихи танымның өзекті мәселелері мен ұлттық санадағы тарихи мұраттар жолындағы ғылыми қызметін жүйелеу және пайымдаумен өлшенеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі Қазақ мемлекеттілігінің этникалық бірегейлігін ұлттық сана мен тәуелсіздік идеясы негізінде тарихи мәнін айшықтауға септеседі. Кеңестік көмескіліктен арылу жолында дербес ұлттық тарихнаманы құру үлкен тағдыршешті қадам. Сондықтан Т. Омарбековтің ұлттық-мәдени кодты негіздеудегі ұлттық таным проблематикасын өркениеттік, гуманистік, культтік-толеранттық тұрғыдан қоғам модернизациясына кіріктіру, дұрыс бағамдай білу айрықша маңызды болып саналады.

Зерттеудің нәтижесінде Ұлттық мүдде жолындағы тарихи таным үрдісінің бірқатар аспектілеріне көз жеткіздік, Ұлттық сана тұжырымдамасына тарихи пайым жасай алдық.

Кілт сөздер: тарихи сана, ұлттық болмыс, тарихи тұлғалар, Т. Омарбеков, Тұран, этнос

Ғ.Н. Байдылда ¹

¹ PhD докторант, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: baidyldag@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ: СОЗВУЧИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Т.ОМАРБЕКОВА

Аннотация

Целью данного исследования является осмысление новых задач, возложенных на гуманитарные науки после обретения Республикой Казахстан независимости. В частности, освободившись от влияния партийно-классовых и коммунистических идей, первоочередной задачей стало укрепление научного веса истории, раскрытие основ традиционного кочевого общества казахов и формирование национальной идентичности, переосмысление истории с

позиции цивилизационного подхода. В этом контексте выдающийся историк Талас Омарбеков, начиная с 1980-х годов, начал фундаментальный исследовательский путь в русле национального прагматизма. Он стал инициатором тенденции объективной реконструкции отечественной истории, стремясь рассматривать прошлое с позиций национальных интересов в постсоветский период.

Цель исследования — на примере научного наследия Таласа Омарбекова проанализировать роль исторической преемственности в формировании национального самосознания и осмыслении самобытности.

Одной из задач исследования является систематизация и осмысление научной деятельности видного историка Таласа Омарбекова, посвященной актуальным вопросам исторического знания и формированию национального идеала.

Актуальность исследования заключается в том, что оно способствует осмыслению исторической значимости этнической идентичности казахской государственности, основанной на национальном самосознании и идее независимости. Создание самостоятельной национальной историографии после освобождения от советской идеологической неопределенности является судьбоносным шагом. В этом контексте чрезвычайно важно правильно оценить вклад Т. Омарбекова в формирование национального культурного кода, рассмотрение проблем национального сознания с точки зрения цивилизационного, гуманистического, культурно-толерантного подходов и их интеграции в процесс модернизации общества.

В результате исследования удалось осмыслить ряд аспектов исторического сознания, направленного на защиту национальных интересов, а также сформировать историческое понимание концепции национального самосознания.

Ключевые слова: историческое сознание, национальная идентичность, исторические личности, Т. Омарбеков, Туран, этнос

B.G. Baidylda¹

¹PhD student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: baidyldag@gmail.com

HISTORICAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL IDENTITY: HARMONY IN T. OMARBEOV'S RESEARCH

Abstract

The aim of this research is to examine the role of national identity and historical awareness through the works of historian Talas Omarbekov. After gaining independence, the Republic of Kazakhstan set new goals for the humanities, particularly liberating historical science from the dominance of party-class and communist ideologies. Emphasis was placed on developing a civilizational approach to history that is based on the foundations of the traditional nomadic society and national identity. From the 1980s onward, Talas Omarbekov embarked on a significant research path rooted in national pragmatism, initiating the reconstruction of objective national history. In the post-Soviet context, he made great efforts to interpret history from the perspective of national interests. This research aims to explore the role of historical continuity in shaping national consciousness and understanding through the example of this prominent historian.

One of the main objectives is to systematize and evaluate the scientific contributions of Talas Omarbekov, a distinguished and respected historian, to the essential issues of historical consciousness and national ideals in Kazakhstan's historiography.

The relevance of this research lies in its contribution to highlighting the historical significance of Kazakh statehood and ethnic identity through the lens of national consciousness and the idea of independence. Overcoming the obscurity of the Soviet period and building an independent national

historiography represents a crucial milestone. Therefore, Talas Omarbekov's approach to defining the national-cultural code within the context of civilizational, humanistic, cultic, and tolerant values plays a vital role in the modernization of society and must be properly appreciated.

As a result of the research, several aspects of the historical consciousness in line with national interests were identified, and a historical analysis of the concept of national identity was conducted.

Keywords: historical consciousness, national identity, historical figures, T. Omarbekov, Turan, ethnos

Кіріспе. Басынан бағы тайып, шаңырағы шайқалған Кеңестік дәуірдің салтанаты аяқталған өткен ғасырдың соңыра қарай, тарихи сананың көмескілігінен тарих философиясы күрмеулі де күрделі проблематикаға айналды. Әлеуметтік жадының өткен шақты да, келешекті де пайымдайтын жүйесімен сананың сәулесіне жарық түсірді. Құнарлы топыраққа терең бойлаған тамыры жоқ мәуелі ағаштың жапырақ жайып, жеміс беруі мүмкін емес. Сол секілді, қазіргі заман да өткеннің өнегесі мен тағылымын ескермесе, келешектен үміт күту қиын. Десек те мынадай екі маңызды мәселені назардан шығармағанымыз жөн тәрізді: біріншіден, ұлт болуға ұмтылған, халық болып қалыптасуды көздеген, тәуелсіз тұтас мемлекеттігін құруды және сақтап қалуды мақсат еткен этностар әміршілері өздерінің сарайларында «сарай тарихшыларын» ұстаған, оларға материалдық және рухани жағынан толық қолдау жасап, алаңсыз тарих жазуға үлкен мүмкіндік туғызған. Бұл қазіргі таным өзегі-ұлттық сананы құрап отыр. Мысалы, Иван Грозный атанған Иван IV тұсында өз пәрменімен жазылған «Царственная книга»; атақты Ақсақ Темірдің «Жеңістер кітабы»; беделді дәлел. Орыс патшаларының Татищевке; Соловьевке, Карамзінге және т.б. зерттеушілерге жасаған қамқорлығы бүгінгі орыс тарихының бақыты болып отыр. Тарихтың болашақ үшін үлкен маңызын жақсы түсінген кейбір бабаларымыз өздері әмірші, ұлық бола тұра қылыш пен қаламды қатар ұстап, қаһарлы жорықтардың қанды іздерін ақ қағаз бетіне түсіре білген. Олардың қатарында Жетісуда, Қашғария- да билік құрған дулат тайпасынан шыққан Мұхаммед Хайдар Дулати, Ұлы моғолдар империясын негіздеген Захириддин Бабыр, Хиуа ханы Әбілғазы тәрізді тұлғалар бар.

Бірақ өкінішке орай әміршілеріміз, әсіресе, өзіміздің туған топырағымызда сарайлар мен ордаларда тарих жазатын жылнамашылар ұстауға көңіл бөле қоймады. Сондықтан да біздің тарихымыздың әсіресе көшпелілікпен байланысты тұстары түпнұсқа деректерден құралақан қалып, ауызша тарих айту дәстүріне және қазақ жеріне келіп-кеткен саяхатшылардың, тілмаштардың және отарлау мекемелері қызметкерлерінің үзік-үзік жазбаларына амалсыз жүгінетін болып алды. Мұратымызды ғылыми негізде жазу үшін ең алдымен тарихты кімнің көзқарасы тұрғысынан баяндайтынымызды анықтап алу қажет. Бұл – тарих жазу ісіндегі аса маңызды бастапқы мәселелердің бірі.

Екінші мәселе - тарихымызды белгілі бір жүйеге сүйеніп жазу туралы. Алғашқысына тоқталсақ, Қазақстан тарихшыларының және тарихты жазуға әуестеніп жүрген ақжағалы қауымның төмендегідей позициялық ұстанымдарды ұстанып жүргені белгілі: Бірінші бағыт – Қазақ халқының тарихын жалпыадамзаттық статуста әлемнің бір бөлшегі деп санайды. Бұл ұстанымда ұлттық, этникалық және дүниетанымдық ерекшеліктер екінші кезекке қойылып, қазақ қоғамы «жалпыадамзаттық қоғамның» бір бөлшегі ретінде сипатталады. Осы көзқарасты ұстанушылардың пікірінше, қазақ тарихы – түркі-монғол, индоевропалық, угро-финдік және син-тибет халықтарының мәдени мұралары тоғысқан еуразиялық тарихи кеңістіктің ажырамас бөлігі. Бұл тұрғыдан алғанда, Қазақстан аумағында салтанат құрған сақ, ғұн, қыпшақ, оғыз және түркі тайпалары евразиялық сипаттағы этностар ретінде қарастырылады.

Екінші бағыт – Отандық тарихты этностық сипатта жазуға негізделген. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, қазақтың немесе Қазақстан тарихын түркі этностарының даму үдерісінің бір пұшпағы ретінде қарастырылады. Мұнда Түрік қағанаты дәуірінен, тұтастай Түркістан утопиясына дейінгі түркі халықтарына тиесілі біртұтас проблематикаларға

басымдық тұрғыда назар аударылады. Осы методологиялық ұстаным аясында қазіргі таңда Қазақстанда түркі халықтарының ортақ тарихына арналған іргелі еңбектер жарық көруде.

Төл тарихымызды зерделеудің келесі бағыты – Отандқ тарихты қазақ елінің төл тарихы ретінде қарастырып, мемлекет тарихын ең бірінші қазақтың ұлттық мүддесі мен , мәдениетін, дәстүр-салтын және ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасу үдерісін басты назарға ала отырып жазуға негізделеді. Бұл үш бағыттың көптеген тұстарында ортақ көзқарастар байқалғанымен, тарихымыздың кейбір күрделі мәселелеріне қатысты терең пікір қайшылықтары бар екенін де ескеру қажет. Мәселен, тарихты жалпыадамзаттық немесе еуразиялық тұрғыдан бағалаушылар қазақ тарихының басым бөлігін көшпелі мәдениет шеңберінде қарастырады. Алайда, олар көбіне біртектес көрінетін бауырлас, көршілес көшпелі халықтардың өркениеттік дамуы мен мәдениетінде елеулі айырмашылықтарын назарсыз қалдырып жатады. Сонымен қатар, көшпелі өмір салтын ұстанған көшпелі қазақтарда мемлекеттілік статусы болмаған деген тұжырымды алға тартатын тарихшы-зерттеушілер де осындай көзқарасты ұстанатындар қатарында кездеседі.

Төл тарихымызды этнос сипатында , дәлірек айтқанда, түркі жұртының бір бөлігі ретінде қарастыратын зерттеушілер әлі де бұл бағыттың күрделілігін толық меңгере қойған жоқ. Түркі тілдес ТМД мемлекеттерінің — татар, башқұрт, қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, әзірбайжан халықтарының тарихы жан-жақты және терең зерттелмейінше, ортақ түркі тарихын жазу мүмкін емес. Мұндай кешенді зерттеулер тек соңғы уақытта ғана бастау алды. Ал отандық тарихты этномәдени статуста қазақтың ұлттық тарихы ретінде қарастыратын тарихшылардың көзқарасы әріптестері тарапынан жиі сынға ұшырайды. Сын көбінесе солардың зерттеулерінде этностық-мәдени оқшаулануға басымдық берілуімен, сондай-ақ Қазақстан аумағының ежелден еуразиялық кеңістіктегі саяси-мәдени өзара ықпалдастықтың торабында болғаны секілді сыртқы факторлардың ескерілмеуімен байланысты. Кімнің ұстанымы шындыққа жақын екеніне баға беруді мақсат тұтпай, тек мынаны атап өткен жөн: қазақ халқының тарихын ең алдымен қазақтың өзі, ана тілінде және тарихи шындыққа сүйене отырып жазуы қажет. XX ғасырдың басына дейін қазақ тарихын өзге жұрт жазып келгені — белгілі жайт. Кеңестік кезеңде тарихымызды жазуға бел буған қазақ зиялылары оны көбіне орталықтың, яғни «ұлы орыс халқының» танымымен жазуға мәжбүр болды. Бүгінгі күнге дейін көптомдық академиялық басылымдар алдымен орыс тілінде жазылып, кейін қазақ тіліне аударылып жүргені де жасырын емес.

Материалдар. Мақалада ұлттық танымның позициялық бағыты- тарихты жазу методологиясы көрініс тапқан. Сонымен қатар, мен статистикалық мәліметтері көрініс тапқан. Сонымен қатар, Т. Омарбековтің деректер тобы материалдар базасының көлемін ұлғайтты.

Әдіснама. Мақаланы жазу барысында тарих ғылымы мен әлеуметтік ғылымдардың классикалық ғылыми әдістері мен тәсілдері кеңінен қолданылды. Салыстырмалы-талдау әдісінің көмегімен ұлттық сана мен тарихи танымды қалыптастырудағы өзіндік көзқарасы мен жаңашылдығын анықталды. Герменевтикалық әдіс тұрғысынан Т. Омарбековтің еңбектерін, мәтіндерін терең талдау арқылы оның идеялары мен көзқарастарын ашу көзделді. Контент-талдау әдісі негізінде Т. Омарбековтің мақалалары мен еңбектеріндегі негізгі ұғымдар мен идеяларды жүйелеп, ұлттық сана мәселелерінің қай деңгейде қарастырылғанын анықталды. Сондай-ақ методологиялық кейстер қаралып, жүйелі стратификацияға жіктелді.

Нәтижелер. Жаңа көзқарастағы тарихшылар қазір айналымға «Ежелгі Түркістан» немесе «Ежелгі Тұран жері» деген түсініктерді де енгізді. Осылардың қайсысын қабылдаған жөн дегенге келсек, біздіңше, тарихи шындыққа жақыны «Ежелгі Түркістан» ұғымы. Себебі, ежелгі даламыздың Қазақстан немесе Тұран деп аталмағаны белгілі. Рас, көне иран жырында және әйгілі Фирдаусидың «Шахнамасында» біздің өлке Тұран елі делінеді, алайда көне дәуір саяхатшылары мұнда көшпелі түріктердің мекендейтінін өздерінің еңбектерінде талай жазған да болатын.

Сондықтан да, географиялық атаудан гөрі этникалық ұғымды басшылыққа алып, қазақ жерінің ежелгі тарихын «Ежелгі Түркістан» тарихы ретінде бергеніміз көкейге қонымды және тарихи санаға үйлесімді [1, 11- 6].

Тағы бір ойланатын мәселе - осы ежелгі Түркістанды сақтардың, ғұндардың, үйсіндердің және қаңлылардың үстемдік жасаған кезеңі. Бұлар біздің бұрынғы ата-бабаларымыз. Бұл даусыз нәрсе. Өкінішке орай, өзіміздің өлкеде археологиялық және заттық ескерткіштерден басқа олар туралы деректер шамалы. Сүйенетіндеріміз - Геродоттың, Страбонның, Ксенофонттың, Птолемейдің шығармалары, көне парсы және қытай жазбалары. Бұларды пайдаланғанда да шетелдіктердің кейбір түсініктері мен тарихи атауларды бұрмалап айтқандарына назар аудармай болмайды. Егер қаңлы және үйсін ұғымы бүгінгі күнге дейін кең көлемде сақталып қалған болса, ал сақ және ғұн атаулары көне тарихтың куәлары тәрізді, тек өткенімізді еске түсіреді. Мұнан сақтар мен ғұн тарихтың белгілі бір кезеңінде ғана ежелгі даламызды мекендеп, кейіннен басқа өлкелерге көшіп кеткен деген біржақты қорытынды туындамауы керек. Әсіресе, ғұндардың Еуропаға жорығы туралы айтқанда, олардың атамекенге қайтып оралғанын ұмытпауымыз керек. Рас, басқа елдермен тығыз араласу бұл тайпалар одақтарының «атына да, затына да» сапалық өзгерістер енгізді. Басқа елдерге ұзақ жорықтан қайтып оралған сақтардың және ғұндардың құрамындағы рулардың кейінгі жазбаша деректерде басқаша атала бастағаны сөзсіз [2, 21- 6].

Бірақ бүгінгі тарихымыз түсінікті себептермен бұған да жауап бере алмай отыр. Қалай десек те, біз әңгімелеп отырған тайпалардың біртіндеп алғаш Түрік, онан соң Батыс Түрік қағанаты тәрізді үлкен мемлекеттер құрамына кіргені күдік туғыза қоймайтын секілді. «Он оқ будун», дулу және нушиби тәрізді тайпалық бірлестіктерді жоғарыда аталған тайпалық одақтардың мұрагері ретінде қарастырған жөн [2]. Түрік дегеннен шығады, тарихымызда әлі де басы ашылмаған этнонимдер баршылық. Мысалы, «түрік», «қазақ», «ноғай», «өзбек» ұғымдары немесе қазақ даласын мекендеген ежелгі тайпалар атаулары ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер туғызып келе жатқаны белгілі. Мұндайда шындыққа жеткізеді-ақ деп дәме ететін бірен-саран жазба деректердің өздерінің біріне-бірі қайшы келіп жататыны және бар. Осындай тартысты мәселелер төңірегінде батыл диссертациялық зерттеулер жүргізіп, солардың негізінде нақты бір шешімге тоқталатын уақыт жеткен тәрізді [9]. Отандық тарих саласындағы ең ғылыми салмақты академиялық басылымдардың бірі болып саналатын V томдық Қазақстан тарихы бірінші томына талдау жасасақ..

Мұнда «Ежелгі Қазақстан», «Қазақстан сақ-сармат дәуірінде», «Ерте және кейінгі ортағасырлардағы мемлекеттер» деген үлкен үш бөлімге бөлінген. Мұнда эрларға жіктеу аңғарылмайды. Дәуірлердің бөлінуіне келер болсақ, «Ежелгі Қазақстан» деген бөлім осыларға жіктеліп бөлінген. Бірақ осы бөлімнің үшінші тарауы «Қазақстан көне дәуірде» деп аталған, оның алғашқы параграфы «Қола дәуіріндегі Қазақстан тайпалары», ал одан кейінгі 7-ші параграфы «Қола дәуірі тұрғындарының антропологиялық сипаттамасы» деп аталған. Бұл жерде назар аударатын дүние - «Ежелгі дәуірді» өз ішінен тағы да «қола дәуіріне» бөлінетіні, дәуірді дәуірге бөліп жіктеуді көріп отырмыз [3].

Тағы бір көмескілік бірде «қола дәуірі», біресе «қола кезеңі» деп пайымдалған. «Сақ-сармат дәуіріндегі Қазақстан» деп кітапта берілген бөлім де өз ішінен «Темір дәуірінің ерте кезеңі» деп тарауға бөлінген. «Қазақстан тарихының» алғашқы томының атауында да методологиялық сәйкессіздікті байқаймыз. Оның аты «Қазақстан палеолит дәуірінен кейінгі ортағасырлар кезеңіне дейін» деп берілген. Мұндағы палеолитті «дәуір» деп мақұлдасақ, сонда «кейінгі ортағасырлар» атауы «дәуір» санатына жата ма? Кітапта берілген 3-тараудың 6-параграфы Ортағасырлық кезеңнің антропологиясы» деп аталады, демек бұл жердегі «кейінгі ортағасырлар» тұрмақ, тұтас «ортағасырдың» өзі де «кезең» деп берілген. Біз сөз етіп отырған 1-том «дәуірден» басталып, «кезеңмен» аяқталатынын көріп отырмыз. Сондай-ақ бұл кітапта әрбір «дәуірге», «кезеңге» ғылыми сипатта масштабты теория негізінде әрі методологиялық түсініктер жүйелі берілмеген [7, 56- 6].

Бөлім немесе тараудың әлқиссасы неліктен осылай аталады? - деген сұраққа салмақты, мардымды жауап жоқ. Тарихшы советтік кезеңге дейін қамтылатын Қазақстан тарихын 4 дәуірге бөлген. .

Мұнда алғашқы дәуір - 1,6 млн – 5,2 мыңжылдыққа дейін; екінші дәуір - ежелгі өндіргіш қатынастар негізіндегі шаруашылық дәуірі б.з.д. Vғ. - VIII ғ. дейін; келесі бізде көшпелі-дәстүрлі мал шаруашылығы немесе индустрияландыруға дейінгі дәуір б.з.д. VIII ғ. біздің дәуіріміздің XVIII ғ. дейінгі мерзім; соңғы төртінші – дәстүрлі-көшпелі мал шаруашылығы қатынастарының дағдарысы немесе индустрияландырудың салтанат дәуірі бастапқы XVIII ғ. мен Қазан төңкерісіне дейінгі уақытқа сәйкес келеді. Тарихшы осы берілген дәуірлерді бірнеше кезеңдерге, ал кезеңдерді санаттарға жіктеп әрқайсысының хронологиялық мерзімдерін көрсетеді [4].

Мысалға, соңғы 3 және 4 дәуірлерді алалық. Үшінші дәуір 4 кезеңге бөлінгенін байқадық. Алғашқы кезең «мемлекеттілікке дейін немесе сақ тайпаларының кезеңі» (біздің заманымызға дейінгі 8-3 ғғ.), екінші кезең «Көшпелілер империялар немесе ғұн-үйсін кезеңі (б.з.д. 3-6 ғғ.), үшінші «Екінші көшпелі империялар немесе түркі-қыпшақ кезеңі» (VI-XII ғғ.), төртінші «Үшінші көшпелі империялар немесе қыпшақ кейінгі қазақ кезеңі (XIII ғ. - XVIII ғ.). Ендігі сәтте аталмыш кезеңдерді сатыларға бөлуге келсек, ол екінші кезең болып басталады [5]. II кезең мынандай сатыларға бөлінген: «Ғұндар империясы гүлденуі», «Ғұндар империясы күйреуі», «Саяси тұрақтылық». Үшінші кезеңге этаптар - «Түрік мемлекеттерінің гүлденуі» (Түркі этапы); «Түркі елдерінің күйреуі» (Қарлұқ-қимақ этапы); «Саяси сахнажағы тұрақтылық» (Дешті Қыпшақ-Қарахандық кезең). Төртінші кезеңдегі этаптар - «Алтын Орда ұлысының қалыптасуы әрі гүлденуі» (Қыпшақ ұлысы- ноғай кезеңі), «Алтын Орда мемлекетінің әлсіреуі және Қазақ хандығы мемлекетінің құрылуы» (Қазақ этапы), «Саяси жүйенің тұрақтануы» (Қазақ этапы) [6, 71- 6.].

Тарихи зердеміз, қытай жазбалары, Рашид-ад Диннің «Жылнамалар жинағы» наймандар, керейлер, жалайырлар туралы деректерді ғасырлар қатпарынан бүгінгі күнге жеткізді. Болашақ қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына бұлардың ықпалы болды ма? Міне, бұл да дәлелдей түсуді қажет етеді. Аталған тайпалардың қазақ халқын құраудағы зор маңызы дәлелденген. Оған бүгінде ешкім де күдіктене қоймас, ал енді олардың болашақ Қазақ хандығына саяси негіз қалаудағы, мемлекеттік жүйенің бастау көздері ретіндегі тарихи орны тарихымызда өзінің ғылыми бағасын әлі де ала қойған жоқ. Қазақ халқының қалыптасу процесінде екі мәселені жеріне жеткізе зерттеу бүгінде аса қажет екені құпия емес. Оның алғашқысы - қазақ жүздерінің пайда болу және қоғамдық өмірде орнығу тарихы десек, екіншісі Қазақ хандығының әсіресе XVI ғасырдан кейінгі жазба деректерде аз жазылған бұралаң тарихы. Қазақ жүздері туралы жалпы алғанда аз жазылған жоқ. Соған қарамастан тарихшылар арасында осы мәселеге байланысты ортақ пікір әлі де қалыптаспай отыр. Жүздердің пайда болу кезеңдері де әртүрлі пікір туғызуда. Жүзге бөліну монғол жаулауына дейін X-XII ғасырларда пайда болды, бұл процесс Алтын Орданың ыдырау кезеңінде орын алды деген пікірлер тарихымыздан белгілі. Бұл процесті жоңғар шапқыншылығы кезеңіне жатқызып жүргендер де бар [6, 89-б.]. Ал енді жүздердің шығу себептеріне келгенде тарихшылар пікірлері негізінен екіге жарылады. Олардың арасында Ш.Ш. Уәлихановтан, В.В. Бартольдтан бастап, кейінгі қазақ этнографы М.С. Мұқановқа дейін біраз тарихшылар қоршаған табиғи ортаның ықпалымен көшпелі шаруашылықты жүргізудегі ерекшеліктерді, көшіп-қоныстану аудандарындағы оқшаулану- ды, яғни географиялық және экономикалық себептерді жүздердің пайда болуының басты негізі ретінде атап көрсетеді. Бұл көзқарасты едәуір алға жылжытқан тарихшы М. Вяткин жүздердің қалыптасуында географиялық фактормен қатар саяси процестердің де үлкен рөл атқарғанын айта келіп, саяси одақтар ретінде жекелеген Ордалардың құрылуының XVI ғасыр соңына қарай қазақ даласын жүздерге бөлшектеуге алып келгенін атап көрсеткен еді.

Кімдікі дұрыс? - дегенге жауап берерден бұрын ортағасырлық іргелі ғылыми деректерге, атап айтқанда Захир-ад-Дин Бабурдың «Бабур-наме» және Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди», Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» тәрізді бағалы туындыларына назар аударған жөн.

Қазақстан тарихын зерттеушілер қазақ жүздері туралы алғашқы мәліметті 1616 жылғы деректерден кездестірді. Осы кезеңді мұқият зерттеп жүрген тарихшылар Орда - Жүз деген ұғымдар арасында өзара байланыс және сабақтастық болуы мүмкіндігін теріске шығармайды. Монғол билігі кезінде кең таралған «Орда» ұғымы біртіндеп «Жүз-Орда» атауына, онан соң «Жүз» түсінігіне алып келуі мүмкін екенін әзірге ешкім теріске шығара қойған жоқ. [5, 64- б.].

Осы мәселеге байланысты «Чингиз-намеде» жазылған аңыз ерекше назар аудартады. Онда Жошы қайтыс болғаннан кейін оның ұлысын балалары арасында Шыңғыс ханның қалай бөлгені айтылады. Осылайша бұрынғы Жошы ұлысында бірнеше жаңа ұлыстар пайда болып, олар Ақ (Алтын), Көк және Боз Орда деп атала бастады. Мұнан аңғаратынымыз, саяси-территориялық құрылым ретінде Ордалар ортағасырлық Қазақстан территориясында Шыңғыс хан ұрпақтары тұсында-ақ құрыла бастаған. Мұны басқа деректер де растайды. Қазақ хандығы тұсында Орда ұғымын біртіндеп Жүз-Орда, онан соң Кіші Орда және Үлкен Орда түсініктері және қазақ жүздері атауы ығыстырған тәрізді. Қазақ топтарының әртүрлі аймаққа жіктеліп оқшауланған күйде көшулерін этно-аумақтық тұрғыда көрініс тапқанымен, жүзге бөлінуді саяси тұрғыда қарастыра алмады деп пайымдаймыз. Шыңғыс тұқымдарының қазақ жерінде, дәлірек айтсақ, бұрынғы Жошы ұлысында саяси-территориялық құрылымдар - Ордаларды ұйымдастыруы Қасым ханның кезінде көлемді жерді біріктірген біртұтас Қазақ хандығының кейінгі хандар тұсында алғаш Жүз-Ордаларға, онан соң жеке хандар билеген жүздерге бөлшектенуіне саяси ықпал жасады, яғни жүздер төменнен емес, жоғарыдан шыңғысшыл-төрелердің белгілі бір аймақта әкімшілік билікті орнықтыру, таққа таласу күрестері нәтижесінде өмірге келді. Мұның салдарлары ауыр болды: біртұтас қазақ аталатын халық және этнос ешбір негізсіз, жасанды түрде үшке бөлінді. Нақты тарихи дерекке жүгінер болсақ, жоғарыда аталған ұлы тарихшы М.Х. Дулати XVI ғасырдың 40-шы жылдары жазған «Тарих-и Рашиди» бойынша Керейдің, Бұрындықтың, Қасымның, Тахирдің, Бойдастың билігі кезінде Қазақ хандығы жүзге бөліну дегенді білмеген. Бәлкім жаңа этникалық мемлекет - Қазақ хандығының қалыптасуы жағдайында көптеген сұлтандар мен билер алғашқы қазақ хандарын басты саяси тұлға ретінде қабылдап, оларға бағынған. Алайда, Қасым ханның тұсында Қазақ хандығының саяси жағынан да, географиялық ауқымда да өрістеуі, қуатты хандықты жаңа проблемамен - бір орталықтан басқару қиыншылығымен жолықтырды [7].

Хан Тахирдың тұсында-ақ халықтың біраз тобы әртүрлі төрелердің бастауымен орталықтандырылған хандық биліктен шет пұшпақтай бастады Ал Бойдас ханның кезінде қазақ халқын қатарласа үш хан басқарды: 1) Бойдастың өзі Жетісуды билесе, 2) Ахмет Сырдарияның төменгі ағысында, 3) Тоғым Сырдарияның орта ағысында хандық құрды. Егер В.В. Бартольдтың зерттеуіне назар аударсақ, бұл аудандардың қазақтардың көшпелі шаруашылықтарды жүргізу аймақтарының ерекшеліктеріне сәйкес келетінін байқаймыз. Бөлшектене бастаған қазақ руларын біріктірумен белсенді түрде келесі хан - Хакназар (1538-1580 жж.) айналысты. Оның кезінде Қазақ хандығы құрамына Сібір және Қазақ хандықтары қарауындағы жерлердің бір бөлігі кіріп, қазақ билігін мойындады. Ноғайлардың үлкен тобы, Жетісудың үлкен бөлігі оған қара- ды. Біздіңше, қазақтардың жүзге бөлінуі осы кезеңде орын алған болса керек. Зерттеуші М. Тынышбаев халық аңыздары бойынша қазақтардың үш жүзге (Ордаға) бөлінуі Хакназар ханның тұсында орын алғанын атап көрсетеді. М. Тынышбаевтың өзі «бұл аңыз- ды орнықтыратындай жазба мәліметтер жоқ» дей тұрса да, кейбір зерттеушілер, нақты айтсақ, А.П. Чулошников Хакназардың тұсында қазақ жүздерінің құрылғаны туралы аңызда шындық бар деп ойлайды. Бұл мәселе тарихшылардың әлі де зерттей түсуін қажет ететіндігіне қарамастан, халық аңызы негізінде қазақтардың жүзге бөлінуі жоғарыдан, Шыңғыс тұқымдарының тікелей әрекетімен жүзге асырылған деуге негіз бар. Тәуекел ханнан әйгілі Тәуке ханға дейінгі тарихи уақыт кезеңінде жүздерді негізінен сұлтандар мен билер басқарған болса, Тәуке қайтыс болғаннан кейін жүздерді хандар билей бастады. Мұның өзі қазақ мемлекеттігін әлсіретуге алып келді. Біртұтас хандық басқару шын мәнінде ыдырады. Жергілікті сұлтандар және билер неғұрлым көбірек саяси билікке және аймақтарға қол жеткізу үшін жікшілдік әрекеттерін жалғастыра берді. Мұндай бағытты

жүздер басшыларын өзара қарсы қойып, оларды кезең-кезеңмен империя құрамына біріктіруді көздеген Ресейдің отаршыл билігі тиімді пайдалана білді. [8, 75-б.]

Қысқасы, тарихи зердеміз қазақ халқының жүзге бөлінуі туралы мәселені таразылағанда бұл процестен халқымыздың тапқанынан гөрі жоғалтқаны әлдеқайда басым екендігін мойындауға тура келер. Тұтас халықты саяси-әкімшілік тұрғыдан жүздерге бөлшектеуге жол ашқан мұндай процесті бүгінде марапаттау тәуелсіз мемлекетімізді нығайтуға әрине, қызмет ете алмайды. Сондықтан да бүгінгі тарихи білім қазақты жүзшіл болудан сақтандыруға тікелей жұмылуы тиіс. Екінші бір ірі мәселе - жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Қазақ хандығының мәселелерін тарихи талдаудың күрделілігі. Мұнда да әлі басы толық ашылмаған ірілі-ұсақты әртүрлі көзқарастар баршылық. Қазақ хандығы құрылған кезеңді қазақ халқының құрылуы ретінде қарастырып жүргендер бар. Мұндайда халықтың қалыптасуының тарихи тамырларының сандаған ғасырлар тереңінде жатқанын естен шығарып аламыз. Қазақ хандығының құрылған жылын көрсетуде де әртүрлі алып қашпа пікірлер көп. Мұхаммед Хайдар Дулати тәрізді өтірік айтуды білмейтін, Аллаға ғана бағынып, тарихи шындықтан еш ауытқымауға тырысқан ұлы тарихшымыздың осы мәселеге байланысты пікіріне тоқтамай, оның өзін де сан-саққа жүгіртіп жүрген зерттеушілер бізде баршылық.

Қазақ хандығы құрылған кезеңді қазақ халқының құрылуы ретінде қарастырып жүргендер бар. Мұндайда халықтың қалыптасуының тарихи тамырларының сандаған ғасырлар тереңінде жатқанын естен шығарып аламыз. Қазақ хандығының құрылған жылын көрсетуде де әртүрлі алып қашпа пікірлер көп. Мұхаммед Хайдар Дулати тәрізді өтірік айтуды білмейтін, Аллаға ғана бағынып, тарихи шындықтан еш ауытқымауға тырысқан ұлы тарихшымыздың осы мәселеге байланысты пікіріне тоқтамай, оның өзін де сан-саққа жүгіртіп жүрген зерттеушілер бізде баршылық [14, 56-б.].

М.Х. Дулатидың пікірін алып-қашты аңыздармен немесе негізінен оның өзін қайталайтын Махмуд ибн Уәли тәрізді тарихшымен салыстыру арқылы ғана шындыққа жетуге болады деп ойлау сөз жоқ біржақтылыққа ұрындырады. Бүгінгі тарихи зердеміз хандарымыз бен батырларымыз және билеріміз бейнесін жаңғырту үшін күресуде. Мұны әрине, толық құптаған жөн. Алайда дәл осындайда тарихи біліміміздің төмендігі тағы да көрініс беріп қалады. Осының нақты мысалы Алматыда ардақтыларымызға көшелер аттарын беру. Абылай ханға және оның батырлары Қабанбайға, Бөгенбайға көшелер бердік [8, 167-б.].

Дау жоқ, бәрі дұрыс. Бірақ «Қазақ» деген есімді ту етіп көтеріп, алғашқы Қазақ хандығын құрған Жәнібек пен Керейді неге ұмыттық? Есімдерін жеке-жеке іліп қоймасақ та, екеуіне қосып бір көше беру қиын ба? Қазіргі Қазақстан жерін қамтитын Қазақ хандығын қалыптастыруда Мұрындықтың (деректерде Бұрындық), әсіресе әйгілі Қасымның рөлі аса үлкен екендігін тарихшылар ғана білетін тәрізді. «Еңсегей бойлы ер Есім», Өз-Тәуке тәрізді қайраткерлер болмаса қазақтың басы қосылар ма еді?! Сонымен қатар Қазақ хандығын басқарған хандарымыз тек мемлекет қайраткері болып қоймай, жауға әскер бастап шыққан қолбасшылар екенін де ескере бермейміз. Яғни, хандарымыз тек мемлекет басшысы ғана емес, сонымен қатар батырлар да. Оның үстіне әрбір хан өзінің төңірегіне халық арасынан шыққан батырларды да топтастыра білді емес пе?! [13].

Олай болса батырларымыздан бұрын хандарымызға құрмет көрсеткеніміз жөн болар. Өкініштісі сол, бүгінде асқынған тенденция ұлттық прагматизм негізінде қазақтық тұрғыда кесек тарихи тұлғаларымызды дәріптеуден гөрі әр аймақтаға жекелеген рулық сипаттағы батырлардың есімін ұстап алып, насихаттап дарақылаққа салынып жүргеніміз бар. Бұның ақыр аяғы сепаратизм құбылысы-емендікке үлкен сызат түсіреді. Сондықтан да ұлтты ұйымдастыратын, ұлттық сананы оятатын және отансүйгіштікті өршітетін Кенесары тәрізді ортақ та ірі тұлғаларды көтермелеуіміз аса қажет [15, 17-б.]. Кейінгі тарихымызда да мұндай тұлғалар баршылық. Алашорданы құрған Әлихан Бөкейханов, Түркістан автономиясын басқарған Мұстафа Шоқай. Тарихи зердеміз осыны әркез есте ұстауы керек. Ұлт болып қалу үшін ұлттық тарихымыздан үйренуіміз, ұлт қайраткерлерінен үлгі алуларымыз керек [10, 90 б.].

Талқылау. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін тарихи сананы қалыптастыру мен ұлттық бірегейлікті тану үдерісі жаңа арнаға бағыт алды. Қазақ хандығы, Алаш қозғалысы, репрессия жылдары секілді дәуірлер жаңаша бағаланып, зерттеле бастады.

Мысалы, М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, Ж. Қасымбаев сынды тарихшылар ұлт санасын тарихи жадпен байланыстыра зерттеді. Сондай-ақ, ұлттық және тарихи сана тұжырымдамасын зерттеу отандық тарихнамада 1990-жылдардан бастап белсенді түрде қолға алына бастады [12].

«Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры» сияқты бағдарламалар тарихи санаға деген қызығушылықты күшейтті. Бұл бағдарламалар аясында тарихты жаңаша зерделеу мен кең ауқымды зерттеулерге жол ашылды. Әсіресе, М. Қозыбаев – тарихи сана мен ұлттық жад мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген. Ол тарихи сананы ұлттық идеямен, тәуелсіздікпен байланыстырды [10].

Ұлттық идеологияның заманауи үлгісі ретінде тарих танымды арқау еткен: Д. Қонаев, М. Шаханов, Ә. Нысанбайұлы, С. Өзбекұлы, Е. Ысмайылов, т.б. ғалымдардың еңбегін айрықша бағалауға болады [8].

Ұлттық прагматизм ұғымын мәдени-рухани тұрғыдан қарастырып, Түркі өркениеті, ұлттық идея, тарихи сабақтастық пен рухани жаңғыру туралы еңбектер жазған Мырзатай Жолдасбекұлын айтуға болады. Ұлттық менталитет пен тарихи сана мәселелерін терең қозғаған Ғарифолла Есім, ұлттық сананың қалыптасуы мен тарихи таным жайында құнды деректер келтірген Мәмбет Қойгелді, Қазақ хандығы мен ұлт тарихын прагматикалық тұрғыдан зерделеген Зиябек Қабылдинов салмақты мысал бола алады [11].

Қорытынды. Қазіргі таңда тарихи таным мен ұлттық сана мәселесі – ұлт болашағы үшін аса маңызды әрі өзекті тақырыптардың бірі. Ұлттық сана – бұл халықтың өз болмысын, рухани құндылықтарын, тарихи жолын терең түсінуі мен бағалауы. Ал тарихи таным осы сананың қалыптасуына негіз болатын іргетас іспеттес. Өйткені өз тарихын білмеген ұлт өз болашағын дұрыс бағытта алмайды. Бұл ретте тарих ғылымының атқарар рөлі айрықша.

Тарихты жаңаша көзқараспен зерделеуде отандық тарихшылардың ішінде Талас Омарбековтің орны ерекше. Ол кеңестік идеология бұрмалаған тарихи ақиқаттарды ашып көрсетуге бар күшін салған ғалым. Т. Омарбеков әсіресе 1920–30 жылдардағы ашаршылық, репрессия және ұлт-азаттық қозғалыстар туралы терең зерттеулер жүргізіп, бұрын жабық күйде болған тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізді. Бұл – тек ғылым үшін ғана емес, тұтас ұлт үшін рухани жаңғыруға бастар жол болды. Омарбековтің еңбектері арқылы қазақ халқы өзінің шынайы тарихымен беттесіп, ұлт ретінде өткен қателіктерінен сабақ ала бастады. Оның еңбектері жастарға ұлттық рух пен тарихи жадыны сіңіруге ықпал етіп, ұлттық бірегейлікті нығайтудың құралына айналды. Бұл – тарихи таным мен ұлттық сананың өзара байланысының айқын көрінісі.

Мақалада, төл тарихымызды тану – тек ғылыми зерттеу нысаны ғана емес, ұлт болып ұйысудың, өткенімізді саралап, болашағымызды айқындаудың жолы қарастырылды. Бұл жолда Талас Омарбеков сынды ғалымдардың еңбегі айрықша маңызға ие. Оның зерттеулері арқылы тарихи әділет қалпына келіп, ұлттық сана жаңғырды. Ендеше, ұлттық сананы күшейту үшін тарихи танымды тереңдету – әрбір ұрпақтың парызы. Осы тұрғыда Т. Омарбековтің ғылыми мұрасы — рухани тірегіміз әрі тарихи шындығымыздың айнасы болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 15-21-бб.
2. Омарбеков Т. Оқын ба, әлде... // Білім және еңбек. – 1974 жыл. – № 8
3. Кентбеков С.К. Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории до советского Казахстана: Автореф. дисс. к.и.н. - Алматы, 1997. - С. 28. (8).
4. Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежития речи... - М., 1823. - Т. IV. - С. 381.
5. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. - Л., 1925. - С. 217.
6. Тынышбаев М. История казахского народа. - А., 1993. - С. 149. 90
7. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. – А.: «Өнер», 2003. – 552б.

8. Омарбеков Т. Тарихпен өрілген тағдыр. – Астана: «Ана тіл – Ата тарих» ЖШС., - 2007. – 460 б.
9. Омарбеков Т. Қазақ түркілерінің мемлекеттігі: ұлыстар, қағанаттар мен хандықтар. – Алматы, 2015. – 192 б. <https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1541400&simple=true>
10. Қойгелдиев М. Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді?. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 208 б.
11. Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: «Санат». – 272 б. <https://abai.kz/post/15209>
12. Омарбеков Т. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: «Санат». – 320 б. <https://egemen.kz/amp/article/201443-talas-omarbekov-zher-betinde-qazaq-siyaqty-qasiret-korgen-khalyq-dgoq>
13. Омарбеков Т. Қазақ тарихындағы кеңестік идеологияның ықпалы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2006. – 184 б.
14. Омарбеков Т. Тарих тағылымы және ұлттық мүдде. – Алматы: «Жібек жолы», 2010. – 216 б.
15. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих және тұлға: Алаш қайраткерлері туралы зерттеулер. – Алматы: «Арыс», 2012. – 240 б.

References:

1. Omarbekov T., Omarbekov Sh. *A National Perspective on the History and Historiography of Kazakhstan*. – Almaty: Kazakh University, 2004. – pp. 15–21.
2. Omarbekov T. *Did You Read It, or...? *// *Bilim zhane Enbek* [Knowledge and Labor]. – 1974. – No. 8.
3. Kentbekov S.K. *Problems of Historiography and Basic Principles of Periodization of Pre-Soviet Kazakh History: Author's abstract of Candidate of Historical Sciences dissertation*. – Almaty, 1997. – p. 28.
4. Desnitsky S.E. *Legal Reasoning on the Different Concepts Nations Have of Property Ownership at Various Stages of Social Organization*. – Moscow, 1823. – Vol. IV. – p. 381.
5. Bartold V.V. *The History of Oriental Studies in Europe and Russia*. – Leningrad, 1925. – p. 217.
6. Tynyshpaev M. *The History of the Kazakh People*. – Almaty, 1993. – p. 149.
7. Omarbekov T. *Topical Issues of 20th Century Kazakh History*. – Almaty: “Öner”, 2003. – 552 p.
8. Omarbekov T. *A Destiny Intertwined with History*. – Astana: “Ana Til – Ata Tarikh” LLP, 2007. – 460 p.
9. Omarbekov T. *Statehood of the Kazakh Turks: Tribal Confederations, Khanates, and Empires*. – Almaty, 2015. – 192 p.
<https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1541400&simple=true>
10. Koygeldiev M., Omarbekov T. *What Does the Wisdom of History Tell Us?* – Almaty: “Ana Tili”, 1993. – 208 p.
11. Omarbekov T. *Zobalan (The Great Tragedy)*. – Almaty: “Sanat”. – 272 p.
[<https://abai.kz/post/15209>] (<https://abai.kz/post/15209>)
12. Omarbekov T. *The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s–30s*. – Almaty: “Sanat”. – 320 p.
<https://egemen.kz/amp/article/201443-talas-omarbekov-zher-betinde-qazaq-siyaqty-qasiret-korgen-khalyq-dgoq>
13. Omarbekov T. The Influence of Soviet Ideology in Kazakh History. – Almaty: "Kazakh University", 2006. – 184 p.
14. Omarbekov T. Historical Lessons and National Interest. – Almaty: "Zhibek Zholy", 2010. – 216 p.
15. Koygeldiev M., Omarbekov T. History and Identity: Studies on Alash Figures. – Almaty: "Aris", 2012. – 240 p.